

VIRITTÄJÄ KIELENHUOLLON KIMPUSSA

Virittäjä 4/96 oli omistettu normeille ja kielenhuollolle. Viime aikoina kielenhuoltoa on käsitelty muutenkin monissa esitelmissä ja kirjoituksissa, osin kriittiseen sävyyn. Asiallinen kritiikki on toki hyödyllistä, mutta viimeaikainen keskustelu on mielestämme perustunut osittain vanhentuneisiin käsityksiin ja luuloihin kielenhuollon sisällöstä. Kielenhuollosta on syntynyt kuva, josta ammattikielenhuoltaja ei tunnista itseään ja työtänsä.

TERMIEN MÄÄRITTELY

Suurta sekaannusta aiheuttavat ensinnäkin termit *kielenhuolto* ja *kielenhuoltaja*: kirjoittajat eivät määrittele kunnolla, mitä he tarkoittavat näillä termeillä. Monesti »kielenhuolto» ja »kielenhuoltajat» katsotaan homogeeniseksi massaksi, joka säilyy samanlaisena vuosikymmenestä toiseen ja jota kritisoidaan kollektiivisesti.

Hyvä esimerkki termien määrittelyn tarpeellisuudesta on Paunosen kirjoitus »Suomen kielen ohjailun myytit ja stereotypiat» (Vir. 4/1996 s. 544–555). Paunosen näkökulma on historiallinen; hän esittelee lähinnä 20–50-lukujen kielenhuoltokeskustelua, jossa vilahtelee sellaisia nimiä kuin Setälä, Rapola, Hakulinen, Saarimaa ja Kettunen. Lisäksi hän siteeraa viimeaikaisia sanomalehtien yleisönosastoista poimimiaan kansalaisten puheenvuoroja.

Paunosen mukaan nämä »kielenhuoltajat» olivat koko lailla puristishenkisiä kielen tuomareita ja valvojia. Kirjoituksensa loppulauseessa Paunonen toteaa: »Olisikin vihdoin aika julkisesti keskustella myös kielenhuollon eettisistä perusteista ja yksilön ja yhteiskunnan kielellisistä oikeuksis-

ta.» Tämän voi tulkita niin, että Paunonen katsoo mainitsemiensa nimien edustavan myös nykyistä kielenhuoltoa ja nimenomaan ns. virallista kielenhuoltoa eli Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielenhuolto-osastoa, kielitoimistoa. Olisihan outoa, jos kielitoimiston toiminta rajattaisiin »kielenhuollon» ulkopuolelle. Paunosen tekstistä välittyy siis se tulkinta, että vuosisadan alkupuolen kielenhuoltajat sekä yleisönosastoissa kirjoittavien kansalaisten toimet ja mielipiteet edustavat myös virallisen nykykielenhuollon kantaa. — Nykykielenhuolto on kuitenkin sisällöltään ja painotuksiltaan olennaisesti toisenlaista kuin esimerkiksi 50-luvun oikeakielisyys. Korostettakoon lisäksi, että emme halua väheksyä myöskään entisten »oikeakielisyysmiesten» toimintaa. He toimivat oman aikansa arvojen ja ihanteiden mukaisesti, ja jos heidän toimiaan halutaan arvioida, on arvioinnissa otettava huomioon tapahtum aika ja sen vaikutus.

Kielenhuollon ja -huoltajien määrittely on pulmallista myös Mäntysen kirjoituksessa »Miten normeista puhutaan — näkökulma ja normien rajat» (Vir. 4/1996 s. 504–519). Mäntysen aineistona on mm. yksi radion suora Kielikorva-lähetys, ja hän analysoi kuuntelijoiden kysymyksiin vastaavien asiantuntijoiden repliikkejä. Ohjelmassa käsitellään kielenhuoltokysymysten lisäksi myös murteita, sanojen alkuperää ja nimistöä. Asiantuntijat vastaavat kukin oman erikoisalansa kysymyksiin, mutta osallistuvat samalla yleiseen keskusteluun. Mäntynen näyttää niputtavan nämä eri alojen asiantuntijat sekä kaksi fennistisen koulutuksen saanutta toimittajaa yhteisesti »kielenhuoltajiksi» sillä perusteella, että he

keskustelevat kielenhuollon kysymyksistä.

Suoran Kielikorva-lähetyksen idea on, että kansalaiset soittavat suoraan lähetykseen ja kysyvät kieleen ja kielenkäyttöön liittyvistä asioista. Ohjelma siis toimii soittajien ehdoilla; asiantuntijat keskustelevat soittajia kiinnostavista asioista. Ohjelmalle onkin tyypillistä, että siinä käsitellään yksittäisiä sanoja, sanontoja tai sananmuotoja, joista monet ovat nykyisen virallisen kielenhuollon kannalta marginaalisia. Kysyjälle on kuitenkin vastattava, eikä häntä saa nolata suorassa radiolähetyksessä vähättelemällä hänen kysymystään ja mieliteitään.

KIELIMUOTOJEN ARVOTTAMINEN

Kielenhuolto on arvosidonnaista, niin kuin yhteiskunnallinen toiminta aina. Kielenhuollon lähtökohtana on, että yhteiskunta tarvitsee yhteisen, julkisesti normitetun kielimuodon ja toiminta tähtää tällaisen kielimuodon luomiseen, ylläpitoon ja kehittämiseen. Kielenhuollon arvoihin (merkittävinä pidettyihin asioihin) ei sen sijaan kuulu kielimuotojen arvottaminen (arvoasteikkoon sijoittaminen), vaikka tällainen ajatus toisinaan välittyikin kielenhuoltoa käsittelevistä kirjoituksista.

Tämä ennakkoasenne tuntuu olevan esimerkiksi Mäntysen kirjoituksen lähtökohtana. Hän kirjoittaa (s. 505, alaviite): »Puhekieli taas on vakiintunut kielenhuollon termi, joka tarkoittaa kieltä, joka ei noudata kirjakielen normeja. Puhekieli on siis kielenhuoltajan näkökulmasta epätäydellinen muoto, kirjakieli taas täydellinen, kodifioitu kielimuoto.» Sivulla 510 hän jatkaa samasta aiheesta: »Kielenhuollon näkökulmasta puhuttu kieli (puhekieli) onkin perinteisesti määritelty negatiivisesti (– –). Tässä asian voisi tulkita niin, että kirjoitettua (kirja)kieltä pidetään kielen ensisijaisena muotona ja osoitetaan samalla puhutun

kielen olevan hierarkiassa alempana.» Tässä Mäntynen viittaa Aino Kankaan pro gradu -työhön (1988: 9), ilmeisesti sen seuraavaan katkelmaan: »[kun on määritelty termejä,] kirjakieli ja yleiskieli on yleensä määritelty positiivisesti: yleisimmin mainittu ominaisuus on kodifioidun normin mukaisuus. Puhekieli sen sijaan on määritelty negatiivisesti: se on kieltä, joka ei noudata kirjakielen normeja.»

Eri kielimuotojen määrittely on hankalaa, koska kieli ei ole monoliitti, tarkkarajainen lohkar, joka voidaan jakaa selviin osiin. Kielimuotojen rajat ovat aina liukuvat, ajan, paikan ja ihmisen mukana muuttuvat. Kielimuotojen määrittely koodifioitujen normien olemassaolon kautta on tässä epämääräisyyden tilassa luontevasti tarjoutuva ratkaisu. Koska yleiskieli on tietoisesti luotu järjestelmä, josta on olemassa kodifikaatioita, se on jollain lailla rajattavissa toisin kuin lukuisat puhutun kielen variantit. Arvottavaa asetelmaa tähän ratkaisuun ei sisälly, ja ylitulkinnan puolelle lipshahdetaan, jos edellä siteeratun katkelman sanojen *positiivinen* ja *negatiivinen* perusteella väitetään jotakin kollektiiviseksi esitetyn kielenhuoltajien ryhmän kielikäsitteistä.

Mäntysen kirjoituksesta välittyi kauttaaltaan kriittinen, tulkintoja ohjaava asenne kielenhuoltoa kohtaan. Sivulla 511 hän kirjoittaa: »Esimerkeissä 1–4 luonnehditaan puhuttua kieltä suhteessa kirjakieleen: kaikissa puhutun kielen ilmiöt ankkuroidaan kirjakieleen, jonka kautta niitä selitetään. Näin tekstien näkökulmaa voi pitää kirjakielen ensisijaisuutta korostavana.» — On luonnollista, että jos puhuu normitetusta kielestä ja esiintyy sen asiantuntijana, myös tarkastelee kieltä tästä näkökulmasta, sitä hän juuri odotetaan. Monimuotoinen, tilanteen ja puhujan mukaan vaihteleva kieli on silti osa kielenhuoltajienkin omaa kielellistä todellisuutta, ja kielellisen variaation mer-

kityksen painottaminen on nykykielenhuollossa keskeistä. Variaatiosta keskustellaan päivittäin esimerkiksi kielitoimiston neuvontaan soittavien kanssa, eikä tilanne suinkaan vastaa stereotyyppiä. Usein kysyjä paheksuu vaikkapa radion vapaamuotoista kielenkäyttöä, kun taas kielenhuoltaja pyrkii selittämään ilmiön syitä ja sen funktiota.

KIELEN RAPPIO

Toinen sitkeästi elävä myytti on, että kielenhuoltajat pitävät kielen muutosta rappiona. Mielestämme Mäntynen pyrkii todentamaan tätä myyttiä havaitessaan, että kielenmuutoksesta puhutaan usein tautimetaforien avulla; muutoksista voidaan puhua vaikkapa *oireina*. Hänen mukaansa taustalla on jokseenkin puristinen käsitys kielestä: »Tällöin tietysti varsinaisena, terveenä kielenä nähdään suhteellisen muuttumaton tai ainakin toiminnaltaan yksiselitteinen kielimuoto.» (S. 512.) Tämä analyysi perustuu mm. normaalien yleiskielisten sanojen *oire* ja *oireellinen* suppeaan tulkintaan. Esimerkiksi Suomen kielen perussanakirjan mukaan sanan *oire* tyypillisin merkitys on 'jotakin vastaista ennakoiva seikka tai ilmiö, merkki jostakin' (esimerkiksi »Selvä oire neuvottelujen edistymisestä«). Tämän yleiskiellisen perusmerkityksensä lisäksi sanalla on tietysti myös lääketieteen erikoismerkitys.

Tällainen suppea tulkinta on mielenkiintoinen sikäli, että se kertoo eräänlaisesta normatiivisuudesta sekä: siitä, miten kielenhuolto kriittisesti tarkasteleva odottaa kielenhuoltajan puhuvan kielestä ja millaisia sanoja tämän ei sovi käyttää.

NORMEISTA

Kielenhuollosta kirjoitettaessa puhutaan paljon normeista. Tällöinkin on olemassa terminologisen hämäryyden vaara. *Normi-*

sanalla tarkoitetaan usein suppeasti vain kodifioituja normeja. Kielen normit voidaan kuitenkin tulkita myös laajemmin sosiaalisiksi ilmiöksi, samanalaiseksi järjestelmäksi kuin esimerkiksi käyttäytymisnormit ovat. Tällöin normit ovat yhtä kuin kieliyhenteisön käsitys siitä, mikä kulloinkin on oikeaa ja soveliasta kieltä. Tämän näkemyksen mukaan kaikki kielet ovat normijärjestelmiä riippumatta siitä, onko niillä normitettu ja kodifioitu kielimuoto. (Bartsch 1987, Rintala 1992: 47.) Voidaan myös puhua kielen luonnollisista normeista keinoitekoisesti luotujen »oikeakielisyysnormien» vastaparina (Karlsson 1995: 167–169).

Kirjakielen normien luokittelua on hahmotellut mm. Rintala Sananjalassa 1992 (s. 55–63). Hän erottaa kolmenlaisia normeja: kirjakieleen otetut normit, kirjakieleen tehdyt normit ja korrektiiviset normit. Kirjakieleen otetut normit ovat normeja, joita on noudatettu jossain kielimuodossa, ennen kuin niistä on tullut nykykirjakielen normeja. Ne on otettu kirjakieleen vakiintuneisuuden perusteella. Kirjakieleen tehdyt normit koskevat esimerkiksi välimerkkejä, lyhenheitä, yksittäisten sanojen oikeinkirjoitusta sekä sellaisia lauseopillisiä rakenteita, joita ei käytetä puhutussa kielessä. Korrektiiviset normit ovat kenties kiistanalaisimpia: ne ovat kirjakieleen tehtyjä normeja, mutta eivät kirjakielen toimivuuden ja ymmärrettävyyden kannalta tärkeitä (esimerkiksi *alkaa tehdä pro alkaa tekemään*). Juuri korrektiiviset normit herättävät eniten keskustelua.

On siis huomattava, että käytännön kielenhuoltotyössä käsitellään paljon muita kuin tehtyjä, sopimukseen perustuvia normeja. Kielitoimiston neuvonnassa selvitetään päivittäin esimerkiksi sanojen merkitykseen, taivutukseen tai monimutkaisuuden lauserakenteisiin liittyviä kysymyksiä, joita koskevista normeista ei ole koskaan erikseen sovittu. Pohditaan myös esimerkiksi

tilanteen ja tekstilajin vaikutusta ilmauksen onnistuneisuuteen (»tekstilajinormeja», »tillannenormeja», Karlsson 1995: 168). Kaikkiin käytännön kirjoitustilanteissa eteen tuleviin kieliongelmiin ei myöskään ole olemassa selvää normia (se olisikin sula mahdollisuus), jolloin kielenhuoltaja käyttää omaa ja mahdollisesti kollegankin kielitajua apunaan ja soveltaa. Olemassa olevan tiedon soveltaminen ja muokkaaminen tilanteen vaatimusten mukaisesti onkin keskeinen osa käytännön kielenhuoltoa.

Osa yleiskielen normeista on tietysti ainakin osin keinotekoisia tai hienosyisten järjestelmien karkeistuksia. Yleiskieli on, nimensä mukaisesti, kaikille yhteinen kielimuoto, ja siksi se on aina jonkinlainen kompromissi kilpailevien järjestelmien välillä. Erilaisten puhutun kielen varianttien kirjo on niin laaja, että kaikkea vaihtelua ei voi ottaa huomioon kodifioinnissa. Yleiskieli ei myöskään voi sisältää normittamattomien kielimuotojen usein hienopiirteisiä, syntaktis-pragmaattisin ehdoin toimivia järjestelmiä. Entisaikojen kielenhuoltajia on kritisoitu esimerkiksi siitä, että murteiden hienosyinen *hän-* ja *se-*pronominien järjestelmä on »särjetty», jolloin »suomen kielen ilmaisuvaroja on korjaamattomalla tavalla kavennettu» (Paunonen 1994: 24–25). Tällainen väite perustuu yleiskielen merkityksen liioitteluun; sehän on vain yksi suomen kielen muoto. Suomea äidinkielenään puhuva ja kirjoittava kykenee yleensä erottamaan toisistaan normittamattomat puhutun kielen variantit ja normitetun kielimuodon. Niinpä esimerkiksi mainittu *hän–se-*järjestelmä elää jatkuvasti puhutussa kielessä, mutta myöskään yleiskielen normin noudattaminen ei tunnu tuottavan ongelmia.

Vaikka siis osa kielenhuollon normeista on keinotekoisia, on liioiteltua väittää, että ne eivät saisi tukea kieliyhteisöltä (ks. Mäntynen s. 504). Yksikään normi ei toimi, ellei kieliyhteisö hyväksy sitä, ja toimimaton

yleiskielen normi jää kuolleeksi kirjaimeksi sanakirjaan tai kielioppaaseen. Kielenhuollon suosituksia antaa Suomessa suomen kielen lautakunta, jonka tehtäviin kuuluu seurata normijärjestelmän kehitystä. Jos huomataan, että jokin normi ei vastaa kieliyhteisön kielitajua eli sitä ei noudateta opeuksesta huolimatta, sitä tarkistetaan. Se on kuitenkin tehtävä harkiten. On tarkoin tutkittava, aiheutuuko muutoksesta enemmän haittaa kuin hyötyä. Meidän kielentutkijoiden tapa tarkastella kieltä on osin melko teoreettinen ja elitistinenkin; meillehän kieli on työväline ja jatkuva analyysin kohde. Kielenhuollossa on kuitenkin otettava huomioon koko monimuotoinen kieliyhteisö ja sen yleiskieleen kohdistamat odotukset, jotka saattavat poiketa huomattavasti kielen ammattilaisten käsityksistä.

MILLAISTA ON 90-LUVUN KIELENHUOLTO?

Kaikki edellä käsitellyt aiheet — termien määrittely, kielimuotojen arvottaminen, kielen rappio ja normit — kiertyvät saman ongelman ympärille: mitä kielenhuolto on?

Kielenhuollon tehtävä on suomen yleiskielen kodifointi ja ylläpito sekä tiedon jakaminen siitä. Normaalin yleiskielen lisäksi huomion kohteena ovat virkakieli — nykyisin myös EU-kieli — sekä erikoisalojen kielet, joiden huollossa ja suunnittelussa tarvitaan kielenhuoltajia. Termi *kielenhuolto* alkoi yleistyä 50-luvun jälkeen, kun vanha termi *oikeakielisyys* ei enää vastannut toiminnan sisältöä. Oikeakielisyydellä tarkoitetaan nykyisin lähinnä oikeinkirjoituseikkoja, siis välimerkkejä, vierasperäisten sanojen kirjoitusta yms.

Yhteiskunnan monimuotoistumisen ja moniarvoistumisen myötä myös kielenhuollon sisältö on monipuolistunut. Suomen yleiskieli on nykyisin varsin vakiintunut, joten kielenhuollon painopiste on siirtynyt

tekstin pintatason yksityiskohdista laajempiin kokonaisuuksiin ja kokonaisiin teksteihin. Mustavalkoisen oikein–väärin-ajattelun sijaan pyritään välittämään moniarvoisempaa käsitystä kielestä, myös normitetusta kielimuodosta. Keskeistä on tilanteen ja tekstiyhteyden huomioon ottaminen ilmauksen onnistuneisuutta arvioitaessa.

Yksi kielitoimiston toiminnan tärkeä tavoite on kielenkäyttäjien kielitietoisuuden ja omatoimisen tiedonhankinnan lisääminen. Tähän pyritään mm. neuvonnalla ja koulutuksella. Kielitoimisto järjestää hyvin monenlaisia kielenkäytön kursseja, joilla oli esimerkiksi vuonna 1996 noin 2 000 osallistujaa. Kurssien kysyntä heijastaa hyvin sitä, miten yritysten ja laitosten kielenkäyttötarpeet ovat muuttuneet parin vuosikymmenen aikana, kun viestinnän laadun merkitys asiakaspalvelun tasoon vaikuttavana tekijänä on ymmärretty. Viime vuosina kurssien sisällön painopiste on vähitellen siirtynyt perinteisistä oikeakielisyysaiheista kokonaisten tekstien käsittelyyn. Kurseilla käsitellään nykyään mm. tekstin rakenteen ominaisuuksia, tekstin tuottamista, sen ymmärrettävyyteen vaikuttavia seikkoja sekä vastaanottajan huomioon ottamista.

Kielenhuoltoon liittyy paljon tunteita, jopa intohimoja, ja siksi siitä käytävä keskustelu ajautuu usein sivuraiteille. Kielenhuollon arvosteleminen on helppoa, ollaanhan tekemisissä meitä kaikkia koskevan aiheen kanssa. Historian hämäristä löytää aina

hyviä esimerkkejä kauan sitten unohtuneista sanaehdotuksista ja suosituksista, joilla voi hauskuuttaa yleisöä. Toivoisi kuitenkin, että kielenhuollosta kirjoittavat erottaisivat toisistaan historian ja nykypäivän ja malttaisivat selvittää, mitä nykykielenhuollolla tarkoitetaan, ettei kirjoituksessa toisensa jälkeen toistettaisi totuutena vanhoja, jo myy-teiksi muuttuneita väittämiä. ■

SARI MAAMIES, ANNELI RÄIKKÄLÄ
*Kotimaisten kielten tutkimuskeskus,
Sörnäisten rantatie 25, 00500 Helsinki*

LÄHTEET

- BARTSCH, RENATE 1987: Norms of language. Theoretical and practical aspects. Longman, London.
- KANGAS, AINO 1988: Muodot vakiintuvat, merkitykset karkaavat. Kielenhuolto Virittäjässä 1920-luvulta nykypäivään. Suomen kielen pro gradu -työ. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- KARLSSON, FRED 1995: Normit, kielenkäyttö ja kieliopit. – Jan Rydman (toim.), Tutkimuksen etulinjassa. Tieteen päivät 1995 s. 161–172.
- PAUNONEN, HEIKKI 1994: Kielen normit ja kielen ohjailun normit. – Tiede ja edistys 1 s. 17–28.
- RINTALA, PÄIVI 1992: Suomen kirjakielen normeista. – Sananjalka 34 s. 48–64.